

Decentralizace osídlení – vize a realita

Část první: vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR

HANA LIBROVÁ*

Škola sociálních studií FF MU, Brno

The Decentralisation of Settlements – Vision and Reality

Part One: Visions, Attitudes to the Countryside and Potential Migration in the Czech Republic

Abstract: Nowadays, life in small settlements is valued and defined within an ecological context, despite its existence since ancient times. During the course of history, the emphasis put on this value was always a response to life in densely centralised communities. The main arguments embraced by contemporary ecological ideas are presented in the text – for example, the relative levels of economical self-sufficiency as well as the need for an intensive co-operation with the local natural conditions. A great deal of importance is given not only to forming local job opportunities, strengthening group cohesion and civic responsibility but also to forming a more positive attitude toward nature, etc.... The chapter dealing with the opponents of the decentralisation idea argues the social backwardness of life in small settlements and the possible loss of human liberties. Ecologists themselves sometimes question this problem regarding the universality of today's ecological risks that cannot be dealt with on a local level. The text gives an analysis, based on empirical survey of behaviours, of the changes in the evaluation of the Czech cities and countryside in the past decades. The modern tendency of looking up to the city is fading away among both city and countryside people. And moreover, researches show that children especially idealise the countryside.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 285-296)

Zájem o otázky města, charakteristický atribut sociologie, je v posledních letech přinejmenším doplňován pozorností, kterou věnují badatelé otázkám revitalizace venkova. Někteří empiričtí sociologové, podobně jako demografové a geografové obyvatelstva, studují nedočkavě čerstvá statistická hlášení o mechanickém pohybu obyvatelstva v očekávání, že přinesou aspoň částečné potvrzení vývoje, o němž v posledních desítiletích píší jejich méně exaktní kolegové. Takovým trendem, paradoxně očekávaným uprostřed sjednocujícího a globalizujícího se světa, je decentralizace osídlení.

Představa o decentralizačních pohybech ve společnosti je obsažena v technologicky založených futurologických studiích [např. Toffler 1980, Naisbitt 1992]. Přímo klíčovým tématem se decentralizace stala v knihách a časopisech, které hledají možnosti ekologických řešení (*The Ecologist, Environmental Politics, Environmental Values, Resurgence, Ecumene* atd.). K obnovení života v malých sídlech se upínají jako k naději zraky významných autorů. O takové naději je přesvědčen dlouholetý vedoucí redaktor časopisu *The Ecologist* E. Goldsmith [1988], zastánce a teoretik přímé demokracie Bookchin [1992], zakladatel tzv. hlubinné ekologie A. Naess, který vsadil na hodnotové proměny v tzv. zelené společnosti, žijící v trvalém souladu s přírodou [1989], E. F.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Hana Librová, CSc., katedra sociologie, Škola sociálních studií FF MU, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, fax (05) 41 12 14 06.

Schumacher, důvěřující řešením spočívajícím v pověstném „krásném malém“ [1973]. Na důsledné představě o decentralizaci umožňující člověku symbiózu s přírodou je postaven tzv. bioregionalismus. Je mu věnována celá kniha K. Saleho, která se stala bestsellerem [1985]. U nás se s apelativním důrazem zamýšlí nad perspektivami venkova B. Blažek, typicky např. ve významném esejí publikovaném v Literárních novinách [1995]. Hledisko ekologických řešení bude převažující i v tomto textu.

Hovoříme-li o decentralizaci, můžeme ovšem myslet na různé oblasti života: můžeme mít na mysli decentralizaci politické moci, decentralizaci výroby a ekonomických procesů vůbec, decentralizaci institucí. Tento článek se bude věnovat decentralizačním procesům v osídlení, které souvisejí s migračními dezurbanizačními pohyby obyvatel. Ve shodě s demografií bychom měli spíše užívat specifického označení *dekoncentrace*. Většina ekologicky uvažujících autorů však, ve snaze začlenit tento proces do kontextu ostatních decentralizačních dějů, používá častěji pojem *decentralizace osídlení*. Tohoto úzu se přidržíme i v tomto článku.

Bude přitom řeč o dobrovolných odchodech lidí z velkých měst na venkov. Je samozřejmé, že v minulosti byly daleko častější dekoncentrační procesy nedobrovolné, vynucené vnějšími okolnostmi. Mělo by být stále připomínáno, že v dávné i nové historii byly mohutné decentralizační pohyby násilně vynuceny politickými programy a zásahy usilujícími o obnovu zemědělství (v nejnovější historii v Číně, Kambodži). Z historie, ale bohužel i recentně, známe velké přesuny obyvatel v důsledku válečných událostí. Historicky jsou doloženy četné exody obyvatelstva na venkov z měst zamořených epidemiemi. V duchu úvah Ulricha Becka o rizikové společnosti [např. 1991] se ostatně musíme ptát, zda také část z aktuálních „dobrovolných“ urbofugálních migrací, jimiž se budeme zabývat, není de facto vynucená, zda se v určitém ohledu nepodobá kalamitním útekům ze zamořených míst, které známe ze středověku.

Hned v úvodu je třeba uvést, že se v posledních letech vynořila a šíří jakási protiváha decentralizačních idejí a procesů. Je jí myšlenka na ekologickou obnovu měst a její realizace. Na ní je ve Spojených státech postaveno např. hnutí *Zelená města* (Green Cities). Snahy o nové plánování a rekonstrukci měst však nemají jen environmentalistické pozadí. Jsou spojeny s úsilím o sociální ozdravení a obnovu městských částí, zejména historických a průmyslových jader. Jakkoli je tento nový fenomén sociologicky významný, ponecháme jej v dalším textu stranou.

Článek musí bohužel nechat stranou i další relevantní fakt, totiž vývoj osídlení malých a středních měst. Díky demografické i kulturní historii hrál a hraje právě v našem osídlení významnou roli. Není důvodu domnívat se, že ji v budoucnu ztratí.

Staré sny o venkově

Představy o tom, že je možné vyřešit krizový stav společnosti návratem na venkov, příp. k rurálnímu hospodaření, jsou historicky starého data.¹ Nejsou podmíněny až industriální dobou, jakkoli patrně vždy reagovaly na život v centralizovaných společnostech a ve velkých městech.² Zdůrazňování hodnot venkova bylo často posíleno i politicky, účelově

¹) Historický vývoj takových idejí a postojů je téma pro obsáhlou sociologickou studii. Zde uvádíme pro ilustraci jen několik příkladů.

²) *Často se vytrhnu z města a prchnu v osamělá místa; tu zachvacuje krása přírody mysl mou, všem hnusností a protivností, kteréž mne z města pronásledovaly byly; celý u vytržení, celý*

směřovanou snahou pozvednout produktivitu zemědělství. Kulturní historie chápe idealizaci venkovského pospolitostního způsobu života, spojenou často s pokusy bydlet kratší či delší čas na venkově, jako součást několika vln evropského romantismu, reagujících na předchozí období racionalistická.³ Z této mohutné tradice připomeňme jen nejvýraznější období.

Sny o venkovském životě v antických obdobích jsou zachyceny v literatuře helénistické epochy a císařského Říma, která se v evropské kulturní historii stala zdrojem návratů k idyle venkovského a pastýřského života. K těmto námětům se utíkali římstí literáti v období mocenských bojů za krize římské republiky. Bohatí římstí patricijové se pokoušeli vymanit z rostoucího tlaku centrální císařské moci tím, že realizovali aspoň něco z bukolické nálady.⁴ Stavěli si na venkově vily a uchýlovali se do nich jako do oázy před stále mohutnějšími, hospodářsky, politicky a, jak bylo zdůrazňováno, mravně upadajícími městy.

Zvlášť mocně se ovšem zájem o venkov rozvinul v romantismu 18. století. Byl konzervativní odpovědí na industriální procesy a také – stejně jako za císaře Augusta – výsledkem politické snahy panovníků o prosperitu zemědělství. V královské zahradě v Kew pěstovali angličtí princové „alternativní způsob života“: sami zryli kus země, oseli, pleli, sklídili a vymlátili obilí, semleli a prosáli mouku a přihlíželi pečení chleba. Císař Josef II. si nechal v póze u pluhu vyhotovit podobiznu. Fridrich II. Pruský tvrdil dokonce: „Zemědělství je umění všech umění. Bez něho by nebylo kupců, básníků a filozofů. Jen to je skutečné bohatství, co pochází z půdy“ [Makowski, Buderath 1983: 64].

Jakkoli asociujeme nostalgii vůči zemědělským pospolitostem s romantismem a s konzervativními proudy (v sociologii notoricky s Tönniesem, Le Bonem), setkáváme se s podobným názorem také v docela protilehlém postojovém táboře, v četných sociálních utopiích. Můžeme tu myslet především, ale nejen, na díla F. Buonarrotiho, W. Morrisa, Ch. F. M. Fouriera, J. S. Milla, G. D. H. Coleho, P. J. Proudihona, R. Owena [srv. Schechter 1994, Wright 1986]. Charakteristicky spatřují pro společnost osvobodivě řešení v decentralizované autarkické, jednoduše žijící komunitě.

Méně známé, a ideovými zastánci decentralizací možná i zamlčované, jsou decentralizační proticivilizační ideje a reálné snahy 20. a 30. let tohoto století [Sieferle 1985]. Obzvlášť silné byly tyto pokusy v Německu. Korelovaly s raně fašistickou ideologií „Blut und Boden“, která oslavovala německý venkov a jeho početného obyvatele – „der ewige Bauer“. V tomto podání byl zemědělský stav prezentován jako protiklad k odpor-

v citelnostech nad krásou její jsem blažen, jako pastýř v zlatém věku a bohatější nad krále, píše ještě před J. J. Rousseauem Salomon Gessner, navazuje na Theokritovy helénistické idyly (v dobovém překladu Václava Hanky).

³) V mimoevropských kulturách byl možná útek na venkov či do hor také častěji realitou. Vzdělanci a méně otrlí politikové jím řešili krizové životní situace. Odraz takového postojového klimatu i skutečnosti můžeme najít v čínské poezii a v malířství 4., 8., nebo 15. století.

⁴) Horatius píše:

*To bylo vždycky mým přáním: mít pozemek v nevelké míře,
kde by i zahrada byla a poblíž příbytku pramen
živé vody a nad tím kousíček lesa. Mně boží
štědřeji dali a lépe. Jsem spokojen. O nic už, Herme,
nežádám, jenom abys ty dary mi trvale nechal.*

(Satiry II/6, přel. O. Jiráni)

ným městům, asociovaným s obchodem a „světovým židovstvem“.⁵ Paradoxně – v téže době se na venkov do zemědělské „alternativy“ uchylovala i německá mládež stranící se nacistického režimu.⁶

Argumenty současných decentralizačních vizí

Podívejme se nejdříve, na čem stojí dnešní představy o sídelní decentralizaci, proč v ní např. ekologické iniciativy spatřují tak mocnou naději.⁷ Pozorujeme zároveň, že některé z dnešních ekologických argumentů výrazně souzní se starou tradicí venkovské idyly.

Decentralizace bývá pojímána s různou mírou radikality, od revoluční představy o všeobecném rozpadu velkých měst a o potřebě a života v malých, mnohdy i nově zakládaných lokálních pospolitostech, až po umírněný názor, že je žádoucí, aby se zastavily urbanizační trendy a abychom se pokusili revitalizovat existující vyliďňovaná venkovská sídla. V tomto textu pro názornost píší spíše o názorech vyhraněných; o kompromisních stanoviscích je řeč v poznámkách.

Po pravdě řečeno, přímé argumenty v textech, přednáškách a diskusích často chybějí; nahrazují je prostě kritické poukazy na ekologicky, sociálně a psychicky devastující stránky městského života, např. doklady o energetické a potravinové náročnosti i zranitelnosti velkých měst, o jejich enormních nárocích na centralizované zdroje vody, o problémech s odpady, dopravou apod. Snahy o vytvoření „zelených měst“ bývají považovány za krátkozraké, módní a nic neřešící. Znovu se významně kriticky vynořují stížnosti na mravní devastaci měst, na jejich sociální patologii.

Mnohé argumenty ekologů pro decentralizaci se vztahují ke vzoru, jaký pro uspořádání perspektivní lidské společnosti představuje organizace biologických systémů: Prostorová decentralizace by přinesla oslabení, v radikálním pohledu eliminaci, řídicího centra, jehož funkce by byla nahrazena spontánní, neřízenou kooperací mezi jinak samostatnými sociálními jednotkami, tak jak to podle některých autorů odpovídá dokonalým přírodním funkčním principům v přírodě. Ty totiž nestavějí svou existenci na centralizaci, ale spíše na teritorialitě.

Snad nejběžnějším argumentem těch, kdo se odvolávají na biologické analogie, je ovšem princip druhové různosti, diverzity. Poukazováno bývá na diverzitu v hospodaření, ale také na jiné formy kulturní rozmanitosti oblastí a malých sídel.

Jednou ze základních vlastností decentralizovaných forem života je co možná největší výrobní a spotřební soběstačnost komunity. Radikálně pojatá představa o decentralizaci bývá spojována s oživením a novým vznikem zemědělských komunit, založených na velkém podílu ruční práce [Schumacher 1975]. Někdy čteme o „zahradnickém typu“ zemědělské činnosti a o renesanci místních řemesel. Těžko lze popřít, že snaha o větší či menší míru místní soběstačnosti znamená přímý a vysoce racionální přínos: snížení zátě-

⁵) Proticivilizační a antiindustriální ideologie nacismu ovšem zmlkla, jakmile Německo zahájilo válečné operace. Byla naopak nahrazena ideovou podporou průmyslu, staveb dálnic apod.

⁶) Takový alternativní způsob života zajímavě popisuje v knize „Rosinkawiese“ G. Pausewang. Mladí němečtí manželé se ve snaze uniknout z politických poměrů ve své vlasti usidlují na samotě v českém pohraničí, kde v primitivních podmínkách a za nesmírného fyzického úsilí celé rodiny zakládají malé zemědělské hospodářství. Jeho osud končí odsunem německého obyvatelstva.

⁷) Ve světové literatuře na pomezí geografie, sociologie, psychologie, ekologie, antropologie a filozofie bylo na toto téma vytištěno překvapivě velké množství převážně populárně laděných titulů.

že, kterou představuje doprava a celá ekologicky riskantní kulturní konfigurace s ní spojená (silnice, těžba ropy, čerpací stanice, motely, výroba automobilů atd.).

Místní znečištění malého rozsahu může být snadněji likvidováno v přírodních cyklech; jako příklad bývá uváděno kompostování, samočištění vod v domácích organických čistíčkách, ale i v malých přírodních tocích. energii je možno získávat z místních zdrojů. Odpadají ztráty z jejího dálkového přenosu. Podobně to platí pro využití místních surovinových zásob pro stavby a další potřeby komunity.

Ilustrativní jsou slova T. Wrenche, která jsou formulována jako hlavní zásady pro decentralizovaný život: „Budu stavět a žít na tomto kousku země. Nebudu s půdou spekulovat. Neopustím toto místo. Budu šetřit energii a chránit přírodu. Budu pěstovat víc než dvacet stromů na akr. Budu spolupracovat se svými sousedy na dopravě, budu se s nimi podílet na infrastruktuře, výrobě energie, v nakládání s odpady, ve využívání vody a v péči o společnou půdu. Postavím si dům podle své volby, ale bez vedení vody, elektřiny, kanalizace a bez systému silnic“ [Wrench 1993: 22].

Časté argumenty patří do oblasti hygieny potravin a jsou blízké důvodům, které se uvádějí na podporu alternativního zemědělství. V malých komunitách a v podmínkách víceméně zahradnického obdělávání půdy můžeme častěji očekávat rezignaci na chemizaci a těžkou mechanizaci, zmenšení množství tzv. dodatkové energie. Autoři také velmi zdůrazňují, jaký význam má pro každého člověka styk s půdou. Důsledná spolupráce zemědělství s přírodou je hlavní myšlenka tzv. *permakultury* [např. Bell 1992].⁸

Souhrnně lze říci, že ekologické argumenty pro decentralizaci osídlení stavějí na představě o vyšší míře kooperace v praktické lidské činnosti s ekologickými procesy. Někdy však můžeme číst, že decentralizace s sebou přinese i všeobecnou příznivou proměnu hodnot v různých oblastech života, mj. vědomou orientaci na prosperitu přírody. To je odvážné tvrzení, jakkoli je nepochybné, že těsnější soužití s přírodou, závislost na ní do značné míry ovlivňuje jak lidské chování, tak celkovou optiku. Městský člověk si svou závislost na přírodě, klimatu, stavu půdy, souvislosti s biodiverzitou často vůbec neuvědomuje, nevnímá časové rytmicity v přírodě, možnosti a meze autoregulačních schopností biosféry.⁹

Ekologické výhody decentralizace bývají spojovány také s přesvědčením o pozitivních změnách sociálních a ekonomických. Vysoký podíl ruční zemědělské a rukodělné (řemeslné) práce znamená vznik pracovních příležitostí v místě. Decentralizace by podle toho měla zásadně snížit, či dokonce odstranit nezaměstnanost.

Nemnozí ekonomové, kteří se připojili k decentralizačním představám, se pokoušejí najít konkrétní způsoby, jak zajistit chod soběstačných malých komunit. Uvažují o nepeněžní směně. V roce 1983 navrhl M. Linton tzv. místní směnný obchod. Vžila se zkratka LETS (Local Exchange Trading System). Existují první pokusy o jeho zavedení

⁸) Pojem „permakultura“ je zkratka slov „permanent agriculture“. Naznačuje, že jde o radikální formu tzv. ekologického zemědělství či organického zemědělství. Prosazuje např. minimalizaci orby a dalších zásahů do přírody, co největší užívání trvalých plodin, včetně inspirace sběračstvím.

⁹) To ovšem do jisté míry platí i pro moderního zemědělce; jeho specializace často znamená vysokou *nesoběstačnost*, která jej připravuje o pocit sounáležitosti s přírodními koloběhy. Na druhé straně se sluší poznamenat, že ochrana přírody vznikla jako fenomén spojený s urbanizací a vzděláním.

zejména v Kanadě, ve Velké Británii, v Austrálii a na Novém Zélandě. Cooper [1994] konstatuje, že v roce 1993 fungovalo na tomto základě 200 malých skupin.

S odvoláním na sociologické a sociálněpsychologické teorie ekologií autoři zdůrazňují, že malé komunity, v nichž každý zná každého, posilují sociální zodpovědnost a skupinovou kohezi. Je zde více ochoty podílet se na společném životě. Vztahy jsou hlubší. To přispívá k prohloubení duchovní dimenze člověka. Od takového zduchovnění můžeme očekávat i kompenzaci ekologicky žádoucího snížení materiální úrovně a spotřebitelského uspokojení.

Malá sídla vedou zároveň ke zvýšenému pocitu občanství. Je v nich možné naplnit snadněji než ve městech ideu přímé participativní demokracie, která zaručí prosazování zájmů obyvatel obce včetně zájmů ekologické povahy [Bookchin 1992]. Lze očekávat vyšší míru participace na řízení obce, která nedovolí, aby obci byla zvenčí vnucena rozhodnutí, která by poškodila její přírodní prostředí.

Krystalem úvah o ekologických pozitivěch decentralizace je tzv. *bioregionalismus* [Sale 1985]. Sale vychází z faktu: Člověk se evolučně vyvinul jako primát a jako lovec a sběrač. Z více než 100 miliard lidí, kteří na této planetě žili od dob člověka cromagnonského, naprostá většina žila jako členové malých přehledných skupin. Tím je fylogeneticky zafixováno měřítko pro optimální velikost lidského sídla. První velkoměsto nového věku, Londýn, dosáhlo jednoho milionu teprve v roce 1820. Hranice mezi státy a správními jednotkami vznikly v historii politicky, mocensky a vojensky. Je nezbytné, aby v budoucnu lidská společnost organizovala prostor pro svůj život jinak – aby jej přizpůsobovala geografickým a biologickým danostem.

Argumenty kritiků

Kritiku decentralizačních vizí slyšíme pochopitelně z úst ekologicky orientovaných autorů jen vzácně. Opírá se převážně o argumenty politologické a sociologické, případně sociálně psychologické.

Mnohé z toho, co uvádějí zastánci decentralizací jako sociální přednosti lokálních komunit, lze v liberální společnosti interpretovat jako jejich rub; v mnohém jde vlastně o návrat k rysům rodové společnosti. Doporučovaná komunitní koheze jistě znamená ztrátu osobní svobody, oceňované evropským individualismem. Sam proces důsledné dekoncentrace osídlení by se neobešel bez tzv. sociálního plánování a bez zásahů (přínejmenším!) administrativní povahy.

Pochybovači si kladou otázku, jak by byla řešena majetková i jiná nerovnost mezi jednotlivými komunitami, která by nutně nastala, např. v důsledku rozdílných přírodních podmínek. Radikální decentralizační představy totiž nepřipouštějí zásahy z centra, které by mohly zmírňovat takové rozdíly, redistribuovat zdroje apod. Lze tu myslet i na rizika etnocentrismu a „sektářského syndromu“, na rizika „kmenové“ nesnášenlivosti, násilí apod.¹⁰

Je třeba se ptát, odkud se bere víra, že přímá rozhodnutí občanů v rámci participativní demokracie budou ekologicky orientovaná. (Nezapomínejme, že radikální decentralizace nepřipouští vnější zásahy politických elit, institucionalizovaných odborných

¹⁰⁾ Mnozí zastánci decentralizace zdůrazňují, že nechtějí docílit izolace komunit. Naopak, nezbytné jsou podle nich styky mezi malými pospolitostmi, síťové propojení a koordinace (Schumacher, Sale).

znalostí, zákonodárců, a logicky ani vliv „cizích“ ekologických hnutí.) „Komparativní výhody“, např. prodej místních surovin, by se v malé komunitě, izolované vůči vlivům i pomoci zvenčí, mohly ukázat jako zvláště svůdné. Podle mých výzkumných i osobních zkušeností venkovskému člověku imponují takzvané modernizace, a to většinou bez ohledu na jejich ekologická rizika [Librová 1988a]. Zemědělec od pradávna pochopitelně hledal způsob, jak zatlačit či maximálně ovládnout všude dotírající „divokou přírodu“. Asfaltování cest, regulaci potoků, odvodňování mokřadů, likvidaci rozptýlené zeleně, to vše většina venkovských lidí, především středního věku, stále ještě vítá jako usnadnění života a práce a možná i jako výraz pokroku.¹¹ Zde nesdílím představu B. Blažka [1995] o zdravém konzervatismu venkovanů, platnou jistě v jiných dimenzích jejich života, především v oblasti „politických novot“. Nestavějí se venkované rezervovaně také k „novotám ekologickým“ – z hlediska tradičního hospodaření k takovým bludům, jako je podpora predátorů, agronomická spolupráce s pleveľ apod.

Připusťme však, že by ekologicky osvětlená komunita dokázala ušetřit prostředí své lokality (bioregionu) devastujících faktorů. Dá se pak hovořit o definitivním úspěchu? Dnes se kvalitní prostředí, příroda, volná krajina stává pozvolna luxusem. Do budoucna se může stát těžko dosažitelnou existenční nutností a může se stát i předmětem konfliktů. Obyvatelstvo ohrožené životem ve velkoměstech a jiných ekologicky krizových sídlech může politicky nebo i jinak ohrozit pracně vybudovanou idylu v izolovaných decentralizovaných oázách. O tom ovšem většina textů okouzlených programem decentralizace nic neříká.

V polemice proti ekologickým vizím však není třeba konstruovat podobné úvahy. K představě o decentralizaci lze vznést i výhrady velmi prosté. I z úst laiků často slyšíme, že při dnešní lidnatosti zeměkoule není důsledná decentralizace osídlení možná jednoduše z důvodů prostorových. Rozvolnění soudobých městských gigantů by znamenalo fyzický zábor prostoru.¹²

S poukazem na tento fakt bývají spojovány i kritické myšlenky nepočetných a netypických environmentalistů, a ovšem zástupců agrochemických koncernů, které se cítí být ohroženy pronikáním tzv. biologického zemědělství: velikost lidské populace, ale i zájem přírody vyžaduje vysoce intenzivní, tj. chemizovanou a mechanizovanou či automatizovanou zemědělskou výrobu, nikoliv návrat k extenzivnějším formám hospodaření. Vyžaduje také koncentraci obyvatelstva do velkých měst. Jen tak může na této planetě zůstat vůbec nějaký prostor pro život přírodních ekosystémů a genofondů – viz např. knížku D. T. Averyho s překvapivým názvem *Saving Planet with Pesticides and Plastic* [1995].¹³

¹¹) Obávám se, že i podoba kulturních domů, montovaných samoobsluh, „šumperáků“ a „bytovek“ nebyla našim vesnicím vnucena socialistickými úřady proti vůli jejich obyvatel. Že do značné míry odpovídala touze nezůstat zaostalými venkovany.

¹²) Decentralizaci ovšem nemusíme brát s důslednou rigidností, vlastní některým radikálním autorům. Kompromisní přístup poukazuje na to, že by bylo racionální a schůdnější pokusit se obnovit celou škálu sídel (s vyloučením gigantických velkoměst), především znovuzalidnit rozlehlé prostory vylištěné urbanizačními procesy. Co se hustoty osídlení týče, řešení populačního problému považuje většina ekologických autorů za nezbytný krok paralelní, či za nezbytnou podmínku jakýchkoliv východisek.

¹³) Tato diskuse vedená často v tendenčním duchu v sobě skrývá vážný problém: Má být ochrana přírody orientována na zachování divočiny (která je rezervoárem genetického bohatství planety) za

Za legitimní námitku proti decentralizaci bývá v ekologických kruzích považován jiný argument: nejzávažnější environmentální škody mají při dnešním stavu technologií sumační charakter. Např. ke globálním změnám klimatu nebo úbytku ozónu dochází na základě kumulování a dalšího fyzikálně chemického vývoje drobných událostí, které nastaly jednotlivě na místní úrovni; jednotliví činitelé se vzájemně posilují, umocňují, může docházet k nepředvídaným reakcím, přičemž k ekologicky riskantnímu efektu dochází často teprve na úrovni globální. Tyto krajně nebezpečné procesy se nedají řešit na lokální úrovni, jak si to představují zastánci důsledné decentralizace. Čínská venkovanka, která použije na vlasy sprej obsahující freony, nikomu ze sousedů neublíží; sotva vyprovokuje ekologické rozhodnutí v decentralizované komunitě. Řešení globálních ekologických problémů vyžaduje centrálně řízenou (a podle většiny autorů i plánovanou) akci. Není možné bez ekologické politiky řízené státem, případně institucemi většího, celoevropského, či přímo globálního dosahu.¹⁴ Lovelock [1991] uvažuje o globálně koncipované „planetární medicíně“.

Nejzranitelnějším místem nadějí vkládaných do těchto řešení ekologických problémů je ve světě, který dbá na svobodu lidského rozhodování a na lidská práva, realnost decentralizačních tužeb. Z pera demografů – statistiků můžeme číst suché konstatování, že se zatím neděje nic významného, že se obyvatelstvo na zeměkouli naopak stále více koncentruje do velkých sídel. Oponenti dekoncentračních snah poukazují na to, že dnešní nepočtené pokusy o nové venkovanství vědomě nebo bezděky počítají s mocnou podporou oné zavrhané civilizace. Zejména pro případy nemoci či jiných krizových situací stále pro ně existuje záloha městského zázemí.

Při jemnějším pozorování a při nepředpojatém pohledu však můžeme vidět, že se dekoncentrační vize přece jen za určitých okolností přesouvají směrem k realitě. Sociolog považuje za takovou změnu už vývoj postojů lidí k venkovu.

Hodnocení města a venkova v české společnosti

Všimli jsme si možná, že mnozí lidé v našem okolí dnes znovu pohlíží na venkov s rostoucí sympatií. Žijeme na konci 20. století jen další z nostalgických vln, které známe z historie? Někteří futurologové a hledači východisek se domnívají, že tentokrát nejde o platonickou epizodu, že stojíme tvář v tvář procesu zásadnější a trvalejší povahy. Nalézající se v něm, nejsme asi schopni rozsoudit, zda je to tak, či onak.

Pro posouzení vývojové dynamiky nemáme bohužel k dispozici sociologické informace o postojích obyvatelstva k městu a venkovu v poválečných desetiletích, kdy akcelerovaly urbanizační pohyby. Můžeme však předpokládat, že v tehdejší celkovém modernistickém klimatu převládaly postoje vzhlížející k městu jako místu, kde člověk může v plnosti prožít své potřeby a touhy.

Postoje druhé poloviny sedmdesátých let a let osmdesátých jsou již doloženy sociologickými výzkumy. Laboratoř sociologického výzkumu na filozofické fakultě v Brně

cenu průmyslového intenzivního obhospodařování zemědělských oblastí a koncentrace obyvatelstva do měst, nebo se máme pokusit o vytvoření jakési kompromisní rovnováhy, v níž by člověk kooperoval s přírodou v rovnoměrně osídleném a obhospodařovaném území, za cenu ztráty některých citlivých druhů, vázaných na divočinu?

¹⁴) I zde je možný kompromisní názor, že je třeba kooperace místních rozhodnutí a státních či spíše mezinárodních zásahů. Tuto kombinaci lokalismu a globalismu obsahují známé slogany: „mysli globálně, jednej lokálně!“ nebo „jednota v mnohosti“ a jiné.

provedla řadu šetření, do nichž byly s komparativním záměrem zařazeny identické otázky týkající se právě hodnocení města a venkova. Respondenty byli zejména obyvatelé vesnice. Výzkumy se konaly v pěti různých moravských vesnicích a v Brně mezi lety 1975 a 1988¹⁵ [Pácl 1982, Librová 1988b]. Výsledky dokládají pozitivní hodnocení venkova, a to nejen v postojích městských obyvatel, ale i ve vyjádřeních vesničanů. V tom možná jde o situaci nebývalou; v historii bylo patrně vysoké hodnocení venkova nostalgií městského obyvatelstva, často migrantů, kteří měli s vesnickým životem ještě osobní zkušenost.

Odpovědi na otázku „Kde se podle vašeho názoru žije lidem lépe: ve městě, nebo na vesnici?“ byly rozloženy zhruba v poměru 32 % „na vesnici“, 15 % „spíše na vesnici“, 16 % „nevím, je to jedno“, 13 % „spíše ve městě“ a „24 % rozhodně ve městě“. Neměnily se významně s časem a v jednotlivých zkoumaných lokalitách. Působivým dokladem, jak je u nás v posledních desíletích živá arkádská orientace, jsou výzkumy postojů dětí ke krajině [Librová 1984]. Městské i venkovské děti prezentují v kresbách a slohových úlohách na téma „místo, kde bych chtěl žít“ jako vytoužené průvodce budoucím životem nikoliv města a auta, ale volně žijící zvířata, les a louky.

Citovaná výzkumná otázka je ovšem velmi volná. Dovoluje respondentovi, aby dal průchod svým asociacím a konotacím, nezávislým na reálné osobní situaci. Na jedné straně je jeho postoj ovlivněn donedávna obecně sdíleným modernistickým názorem na město, který se u nás prosazoval v předválečných a poválečných letech. Na straně druhé se v názorovém klimatu 70. let již prosazuje staronové postojové schéma, připomínající evropskou tradici obdivu k venkovu. V Čechách inklinujeme k „arkádskému“ postoji o to víc, že v naší kultuře i ve školním vzdělání dominují literární, hudební a výtvarná díla 19. století, výrazně poznamenaná kultem venkova.

Na hodnocení města a venkova může mít vliv i fenomén, kterému říkáme „chalupaření“.¹⁶ Ponechejme zatím stranou otázku, do jaké míry můžeme víkendové a prázdninové přesuny městského obyvatelstva do venkovských „chalup“ počítat k procesu prostorové decentralizace. Nesporně je tento fenomén projevem sympatií městského obyvatelstva k venkovskému způsobu života. Mýlili bychom se totiž, kdybychom v chalupaření spatřovali pouze snahu rekreovat se mimo město, v přírodě.

Náš výzkum, v němž bylo užito odpovědi na fingovaný novinový inzerát, prokázal, že většina zájemců o rekreační nemovitost preferuje koupi chalupy před rekreační chatou [Librová 1975]. Chalupa je patrně asociována s venkovskými aktivitami a způsobem života, zatímco chata se světem „měšťáků“ – intuitivní laické rozlišení, které je do značné míry potvrzeno komparativním sociologickým výzkumem volnočasových aktivit chatařů a chalupářů [Ibid.]. Šetření také ukázalo, že majitelé chalup situovaných v rekreačně neatraktivním prostředí (v jihomoravské zemědělské bezlesé krajině bez možnosti koupání) by svou nemovitost nevyměnili za jinou, položenou na Českomoravské vrchovině, která by byla pro rekreační účely výhodnější. Důvodem byl nejen velký vklad práce, který vy-

¹⁵) Analogické výzkumy provedl v téže době s celostátní reprezentativitou Ústav pro výzkum kultury a Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství.

¹⁶) Za chalupaření může sociolog považovat typ rekreačního bydlení ve venkovském objektu, který nebyl původně postaven pro rekreační účely. Většinou se vyskytuje v intravilánu vesnic. Těmito a dalšími vlastnostmi (rekreačními aktivitami, sociální strukturou majitelů atd.) se chalupaření odlišuje od jiné formy druhého bydlení, chataření [srv. Librová 1975].

tváří mezi chalupou a jejím majitelem silné pouto, ale právě také možnost intenzivního zahradnického „sedlačení“ v podmínkách úrodné a teplé jižní Moravy [Ibid.].

Chalupaření vneslo do vesnic trpících ztrátou sebevědomí informaci o hodnotě venkovského způsobu života. Roli přitom sehrál patrně i vysoký sociální status mnohých chalupářů; zejména na počátku chalupářské vlny to byli lidé s nejvyššími profesně vzdělanostními charakteristikami, lidé s vysokou prestiží. Často architekti a výtvarníci, herci a zpěváci, lékaři.

Potenciální migrace v České republice

Citované výzkumné výsledky, snažící se postihnout změny v hodnocení města a venkova, nám říkají jenom málo, zajímáme-li se, jak se to má s decentralizací v realitě. O něco směřodatnější tu může být otázka, která se snaží postihnout tzv. *potenciální migraci*. Bývá zkoumána různě, např. velmi volnou otázkou: „Kdybyste měl(a) možnost, přestěhoval(a) byste se do města, nebo byste zůstal(a) na vesnici?“ [Librová 1988b]. V časovém rozpětí mezi léty 1975-1988 (jednotlivé výzkumy se konaly v roce 1975, 1978, 1979, 1988 v různých, ale sociálně podobných jihomoravských vesnicích) na ni reagovalo čím dál tím méně lidí variantou „rozhodně bych se přestěhoval(a) do města“ nebo „možná bych se přestěhoval(a) do města“: v roce 1975 25 % dotázaných dospělých osob, a v roce 1988 jenom 16 %. Zato na vesnici chtělo „rozhodně“ nebo „spíše“ zůstat v roce 1975 71 %, a v roce 1988 82 % lidí.¹⁷

Tyto údaje snímají stav, který nastal už po hlavní koncentrační vlně a potvrzuje jistou stabilizaci. Nemáme bohužel k dispozici analogická čerstvá data, která by dovolila postihnout vývoj potenciální migrace po roce 1989, vyznačující se prudkým poklesem pracovních příležitostí v zemědělství a vůbec výraznou sociální dynamikou.

Konkrétnější a pro respondenta ve výzkumné komunikaci přece jen závaznější je způsob dotazování, který zvolil pro zjišťování potenciální migrace Drbohlav [1992]. Jeho přesnějšími slovy řečeno, zabýval se *regionálními a sídelními preferencemi*. Dotazníkové šetření realizované v roce 1986 a 1987 na souboru pražského obyvatelstva¹⁸ zjistilo, že v Praze chce trvale zůstat asi 81 % obyvatel ve věkové skupině 55-64 let, asi 78 % osob ve skupině 35-45 let, 60 % 20-29letých a necelých 52 % mladých lidí ve věku 17-18 let. Jak interpretovat tato data? Autor výzkumu je považuje za doklad relativně vysoké potenciální stability pražské populace. Na druhé straně, vezmeme-li v úvahu tradiční a historicky zakotvenou percepci Prahy jako žádoucího cílového místa pro život, není téměř polovina mladých lidí, kteří by se rádi odstěhovali, číslo pozoruhodně vysoké? Je třeba myslet i na to, že „usedlost“, nechuť ke stěhování je patrně obecnou vlastností české populace. Bude o ní řeč dále.

Drbohlavův výzkum prokázal, že do popředí preferenčního zájmu potenciálních migrantů se dostávají místa s vysokou krajinnou a ekologickou hodnotou, nikoliv třeba oblasti nabízející atraktivní pracovní příležitosti, dobrý výdělek, magnety migrací v minulých desetiletích. Jako ideální bydliště bývají označovány horské a podhorské oblasti.

¹⁷) V interpretaci je ovšem třeba zachovat opatrnost; trend v čase mohl být pouze zdánlivý, čísla mohla být ovlivněna spíše místními zvláštnostmi v jednotlivých obcích, nikoliv změnami v čase.

¹⁸) Byly položeny otázky: „Pokud máte v úmyslu se v budoucnu stěhovat z Prahy a mohl byste si volně vybrat, kam by to asi bylo?“ nebo „Jaké místo v České republice by nejlépe vyhovovalo vašim představám o spokojeném životě?“.

Nejnápadnější je taková volba u skupiny respondentů ve věku 20-29 let. Pokud by se stěhovali z Prahy, potom nejraději do Krkonoš nebo na Šumavu a do jižních Čech vůbec. Respondenti sami zdůvodňují svou volbu „krásou a malebností krajiny“, „zdravým životním prostředím“ apod.

V zorném úhlu tohoto článku a z hlediska vývoje jedné věkové kohorty v oblasti migračního chování považují za významný starší výzkum šetřící „Rozdíly mezi městem a venkovem v reflexi dětí“ [Pácl 1982]. Respondenty byly 12-13leté děti, namátkou vybrané v 7. třídách ZDŠ ve vesnicích a na velkoměstských brněnských sídlištích. Vesnice byla pro oba soubory lákavějším místem pro život, poznatek, který se shoduje s citovaným výzkumem Librové [1984] vztahu dětí ke krajině. Venkovské děti v 81 % tvrdily, že v dospělosti zůstanou na vesnici, jenom v 5 % se chtěly odstěhovat do města (zbytek odpovědí byl váhavý). Městské děti chtěly ve městě zůstat jen asi v polovině případů (53 %),¹⁹ a téměř v třetině (29 %, v tom zejména chlapci) byly rozhodnuty se odstěhovat na venkov. Výzkum zároveň zjistil až překvapivě silnou shodu mezi postoji dětí a jejich rodičů.²⁰

Naznačená čísla tohoto a výše zmíněných výzkumů ukazují, jak pozitivní bylo v 70. a 80. letech hodnocení života na venkově, jak výrazně byla deklarována stabilita venkovského osídlení a že byla na venkov namířena i potenciální migrace. Dále uvidíme, jak velký je rozdíl mezi verbálními deklaracemi a reálným chováním. Děti z našeho výzkumu jsou již dnes třicátníci; pokud by byla korelace mezi těmito fenomény těsnější, měli bychom dnes před sebou docela jinou strukturu osídlení.

(pokračování)

HANA LIBROVÁ vystudovala biologii na Přírodovědecké fakultě UJEP v Brně, absolvovala vědeckou přípravu v sociologii na Filozofické fakultě KU v Bratislavě. Na katedře sociologie Školy sociálních studií na Filozofické fakultě MU v Brně se zabývá tématy stojícími na pomezí společenských a přírodních věd. Jejím vědeckým zájmem je zejména ekologicky příznivý způsob života. Napsala knihy Sociální potřeba a hodnota krajiny (Spisy FF UJEP, Brno 1987), Lásky ke krajině? (Blok, Brno 1988), Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti (Veronica, Hnutí DUHA Brno 1994).

Literatura

- Avery, D. T. 1995. *Saving the Planet with Pesticides and Plastic*. Indianapolis: Hudson Institute.
- Beck, U. 1991. *Politik in der Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bell, G. 1992. *The Permaculture Way*. Bideford: Green Books.
- Blažek, B. 1995. „Co s venkovem?“ *Literární noviny* č. 32 a 34.
- Bookchin, M. 1992. *Urbanization Without Cities*. Oxford: Black Rose Books.
- Cooper, G. L. 1994. „Money with a Message.“ *Resurgence* 163, 22-23.
- Drbohlav, D. 1992. „Kam a proč? Regionální a sídelní preference obyvatelstva Prahy.“ *Demografie* č. 1: 40-51.
- Goldsmith, E. 1988. *The Great U-Turn: De-Industrialising Society*. Bideford: Green Books.
- Librová, H. 1975. „Dva typy druhého bydlení v ČSR.“ *Sborník prací FF UJEP*, G 19: 53-64.
- Librová, H. 1984. „Krajina v sociální percepci dětí.“ *Spisy FF UJEP*, G 28: 29-42.

¹⁹) Číslo překvapivě odpovídá zjištěným 53 % o něco starších potenciálních migrantů z Prahy, které našel v roce 1986 Drbohlav [1992].

²⁰) Postoje rodičů byly šetřeny paralelně.

- Librová, H. 1988a. *Láska ke krajině?* Brno: Blok.
- Librová, H. 1988b. *Vztah venkovského obyvatelstva ke krajině a jeho aktivní podíl na jejím přetváření. Závěrečná zpráva projektu „Interakce mezi přírodními a zemědělskými ekosystémy“.* Brno: Katedra ochrany a tvorby životního prostředí, Přírodovědecká fakulta UJEP.
- Lovelock, J. 1991. „Planetary Medicine.“ *Resurgence* 148: 38-45.
- Makowski, H., B. Buderath 1983. *Die Natur dem Menschen untertan.* München: Kindler Verlag.
- Naess, A. 1989. *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Naisbitt, J. 1992. *Megatrendy 2000.* Bratislava: Bradlo.
- Pácl, P. 1982. „Sociologické aspekty migrace čs. obyvatelstva.“ *Sborník prací FF brněnské univerzity, Řada sociálněvědná*, G 26: 69-82.
- Pausenweg, G. 1983. *Rosinkawiese. Alternatives Leben in den zwanzigen Jahren.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Sale, K. 1985. *Dwellers in the Land: The Bioregional Vision.* San Francisco: Sierra Club Books.
- Schechter, D. 1994. *Path Beyond Marxism and Social Democracy.* Manchester: Manchester University Press.
- Schumacher, E. F. 1973. *Small is Beautiful: A study of economics as if people mattered.* London: Blond and Briggs.
- Sieferle, R. P. 1985. *Fortschrittsfeinde. (Opposition gegen Technik und Industrie von der Romantik bis zur Gegenwart).* München: C. H. Beck Verlag.
- Toffler, A. 1980. *The Third Wave.* New York: W. Morrow.
- Wrench, T. 1993. „Planning for the Future.“ *Resurgence* 162: 20-22.
- Wright, A. 1986. *Socialism: Theories and Practices.* Oxford: Oxford University Press.